Fodor Ferenc és Vígh Viktor

Kalkulus üzemmérnök informatikusoknak előadás olvasólecke

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen készült az Európai Unió támogatásával.

Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

Szegedi Tudományegyetem
Cím: 6720 Szeged, Dugonics tér 13.
www.u-szeged.hu
www.szechenyi2020.hu

SZÉCHENYI 2020
MAGYARORSZÁG KORMÁNYA
Európai Unió
Európai Szociális Alap
BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

8. Olvasólecke

Többváltozós függvények deriválása, gradiens, iránymenti derivált

Készítette:

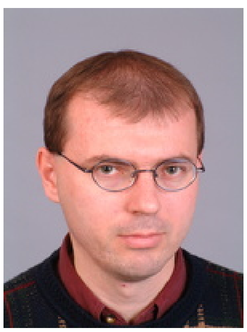

Dr. Fodor Ferenc
SZTE TTIK Bolyai Intézet
Geometria Tanszék

Az olvasólecke tartalma:

- Kétváltozós függvények parciális deriváltjai
- Magasabb rendű parciális deriváltak
- Totális derivált, gradiens
- Érintősík
- Önellenőrző kérdések

Olvasási idő: kb. 1 óra

Többváltozós függvények parciális deriváltjai

A kétváltozós függvényekkel kapcsolatos számításokat (legalábbis részben) vissza fogjuk vezetni az egyváltozós függvényeknél megismert eljárásokra. Ennek egyik példája a *parciális deriváltak* fogalma. Ez lényegében azt jelenti, hogy ha egy kétváltozós függvény egyik változóját az értelmezési tartomány egy pontjában rögzítjük, és csak a másik változik, akkor egy egyváltozós függvényt kapunk, amelyet (jó esetben) már tudunk deriválni. Így kapjuk az adott pontbeli nem rögzített változó szerinti parciális deriváltat. A pontos definíció a következő.

8.1. Definíció. Legyen $f : \mathbb{R}^2 \to \mathbb{R}$ kétváltozós függvény, és (a, b) az f értelmezési tartományának belső pontja. A

$$\lim_{x \to a} \frac{f(x, b) - f(a, b)}{x - a}$$

határértéket, amennyiben létezik, az f függvény *x szerinti (a, b)-beli parciális deriváltjának* nevezzük. A

$$\lim_{y \to b} \frac{f(a, y) - f(a, b)}{y - b}$$

határértéket pedig (ha létezik), az f függvény *y szerinti (a, b)-beli parciális deriváltjának* nevezzük.

A parciális deriváltakat például a következő szimbólumok egyikével jelöljük:

$$\left.\frac{\partial f}{\partial x}\right|_{(x,y)=(a,b)}, \quad \left.\frac{\partial f}{\partial y}\right|_{(x,y)=(a,b)} \quad f'_x(a, b), \quad f'_y(a, b).$$

8.2. Megjegyzés. A ∂ szimbólum a görög delta egyik formája, és így is olvassuk ki: pl. "$\frac{\partial f}{\partial x}$" úgy hangzik, hogy "delta f per delta x".

Ha az f kétváltozós függvény a $H \subset \mathbb{R}^2$ halmaz minden pontjában parciálisan differenciálható az x szerint (y szerint), akkor azt mondjuk, hogy f *az x szerint (y szerint) parciálisan differenciálható a H halmazon.*

Tegyük fel, hogy az f kétváltozós függvény az x szerint parciálisan differenciálható a $H \subset \mathbb{R}^2$ halmazon. Azt a függvényt, ami a H minden pontjában megegyezik az f x szerinti parciális deriváltjával az *f függvény x szerinti parciális differenciálhányados függvényének* nevezzük, és például a

$$\frac{\partial f}{\partial x}(x, y), \quad f'_x(x, y)$$

szimbólumok valamelyikével jelöljük.

A parciális deriváltak kiszámítása egyszerű, lényegében az egyváltozós függvények esetén megismert szabályokat kell használnunk.

8.1. Példa. Határozzuk meg az $f(x, y) = x^2 + 2xy + y^3 - 1$ függvény x és y szerinti parciális deriváltjait az $(1, 2)$ pontban.

Megoldás. Az x szerinti parciális deriváltat úgy határozzuk meg, hogy y-t konstansnak tekintjük és az x szerint differenciálunk pontosan úgy, mint az egyváltozós függvények esetében:

$$\frac{\partial f}{\partial x} = \frac{\partial}{\partial x}(x^2 + 2xy + y^3 - 1) = 2x + 2y.$$

Ekkor

$$\left.\frac{\partial f}{\partial x}\right|_{(x,y)=(1,2)} = 2 \cdot 1 + 2 \cdot 2 = 6.$$

Az y szerinti parciális derivált meghatározásához most x-et tekintjük konstansnak, és y szerint a szokásos módon differenciálunk:

$$\frac{\partial f}{\partial y} = \frac{\partial}{\partial y}(x^2 + 2xy + y^3 - 1) = 2x + 3y^2.$$

Ekkor

$$\left.\frac{\partial f}{\partial y}\right|_{(x,y)=(1,2)} = 2 \cdot 1 + 3 \cdot 2^2 = 14.$$

Az általában igaz, hogy a két parciális deriváltja az f függvénynek nem egyenlő.

8.2. Példa. Számítsuk ki az $f(x, y) = \ln(x^2 + y^2 + 1)$ függvény x és y szerinti parciális deriváltfüggvényeit.

Megoldás. Az x szerinti parciális deriválásnál az y-t konstansnak tekintjük:

$$\frac{\partial f}{\partial x} = \frac{\partial}{\partial x}(\ln(x^2 + y^2 + 1)) = \frac{2x}{x^2 + y^2 + 1},$$

ahol az x szerinti deriválásnál az egyváltozós láncszabályt használtuk.

Az y szerinti parciális deriválásnál az x-et konstansnak tekintjük:

$$\frac{\partial f}{\partial y} = \frac{\partial}{\partial y}(\ln(x^2 + y^2 + 1)) = \frac{2y}{x^2 + y^2 + 1}.$$

A parciális deriváltak szemléletes geometriai jelentése a következő: ha az f függvény grafikonját elmetsszük az $y = b$ egyenletű síkkal (ez a sík párhuzamos az xz koordinátasíkkal), akkor a metszet az $f(x, b)$, immár egyváltozós függvény grafikonja lesz; az $f(x, b)$ függvényt az f *szekció-* vagy *metszet-függvénynének* is szoktuk nevezni. Hasonlóan, ha az $x = a$ síkkal metszünk, akkor az $f(a, y)$ egyváltozós szekciófüggvény grafikonját kapjuk.

Az f függvény x-szerinti parciális deriváltja az (a, b) pontban nem más, mint az $f(x, b)$ szekciófüggvény szokásos deriváltja az $x = a$ pontban, ami az $f(x, b)$ függvény a-beli érintőjének meredeksége. Az y szerinti parciális derivált pedig az $f(a, y)$ szekciófüggvény deriváltja, azaz az érintőjének meredeksége az $y = b$ pontban.

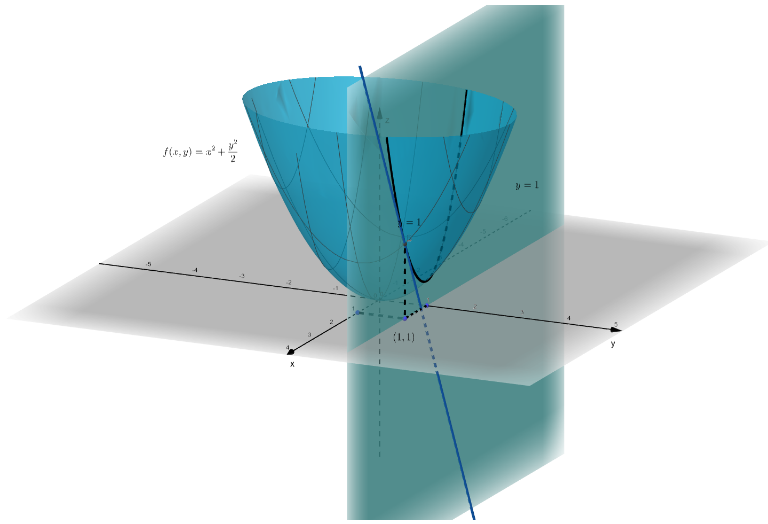

8.1. ábra. Az $f(x, y) = x^2 + y^2$ függvény $f'_x(1, 1)$ parciális deriváltja, mint szekciófüggvényének meredeksége.

8.3. Megjegyzés. A parciális deriváltak (a látszat ellenére) nem(!) felelnek meg az egyváltozós függvények deriváltjának. Ez például abból is látszik, hogy megadható olyan f kétváltozós függvény, amelynek mindkét parciális deriváltja létezik egy (a, b) pontban, de ott az f nem folytonos.

Magasabb rendű parciális deriváltak

Az egyváltozós függvények magasabb rendű deriváltjaihoz hasonlóan, bevezetjük a *magasabb rendű parciális deriváltakat*. Az alábbi definícióban, kényelmi okokból a független változókat x_1-el és x_2-vel jelöljük.

8.4. Definíció. Tegyük fel, hogy az $f : \mathbb{R}^2 \to \mathbb{R}$ függvény az x_i változó szerint parciálisan differenciálható az (a, b) pont egy környezetében. Ha az $f'_{x_i}(x_1, x_2)$ x_i szerinti parciális deriváltfüggvény az x_j változó szerint parciálisan differenciálható az (a, b) pontban, akkor azt mondjuk, hogy az f *az* x_i *és* x_j *szerint (ebben a sorrendben) kétszeresen parciálisan differenciálható az* (a, b) *pontban.*

Ezeket a *másodrendű parciális deriváltakat* a következő módon szoktuk jelölni:

$$\left.\frac{\partial^2 f}{\partial x_i \partial x_j}\right|_{(x_1,x_2)=(a,b)}, \quad f''_{x_i x_j}(a, b), \quad f''_{ij}(a, b).$$

Az $f''_{x_i x_i}$ parciális deriváltakat (ahol a két változó megegyezik) *tisztának*, az $f''_{x_i x_j}$ $(i \neq j)$ parciális deriváltakat pedig *vegyes* másodrendű parciális deriváltaknak szoktuk nevezni.

A deriválások sorrendje mindig *balról jobbra olvasandó*.

A másodrendű parciális deriváltfüggvényeket, illetve a H halmazon való kétszeres parciális deriválhatóságot a szokásos módon értelmezzük.

8.3. Példa. Számoljuk ki az $f(x, y) = xy$ függvény összes lehetséges másodrendű parciális deriváltjait.

Megoldás.

$$\begin{aligned}
f'_x(x, y) &= y,\\
f'_y(x, y) &= x,\\
f''_{xx}(x, y) &= 0,\\
f''_{xy}(x, y) &= 1\\
f''_{yx}(x, y) &= 1,\\
f''_{yy}(x, y) &= 0.
\end{aligned}$$

A 8. példából úgy tűnhet, hogy a vegyes másodrendű parciális deriváltak egyenlőek, azaz nem számít, hogy előbb x szerint, aztán y szerint deriválunk, vagy fordítva. Ez a megfigyelés sok esetben igaz, de nem mindig! Általában a parciális deriválások sorrendje igenis számít, tehát nem lehet őket tetszőlegesen cserélgetni.

Természetes kérdés, hogy mikor felcserélhető két változó szerinti parciális differenciálás. Erre a 8.5. tétel ad egy elegendő (de nem szükséges) feltételt.

8.5. Tétel (Young-tétel)**.** *Tegyük fel, hogy az f, f'_x, f'_y, f''_{xy} és f''_{yx} függvények mind léteznek az (a, b) pont egy környezetében és folytonosak (a, b)-ben. Ekkor $f''_{xy}(a, b) = f''_{yx}(a, b)$.*

Totális derivált

A két- (és általában a) többváltozós függvények esetében a totális derivált játssza azt a szerepet, amit az egyváltozós függvények esetében a szokásos derivált.

8.6. Definíció. Legyen az $f : \mathbb{R}^2 \to \mathbb{R}$ kétváltozós függvény értelmezve az (a, b) pont egy (nyílt) környezetében. Azt mondjuk, hogy az f *(totálisan) differenciálható az* (a, b)

helyen, ha $f'_x(a,b)$ és $f'_y(a,b)$ létezik, és

$$f(x,y) = f(a,b) + f'_x(a,b)(x-a) + f'_y(a,b)(y-b) + \omega_1(x,y)(x-a) + \omega_2(x,y)(y-b),$$

ahol $\omega_1, \omega_2 : \mathbb{R}^2 \to \mathbb{R}$ olyan kétváltozós függvények, amelyekre teljesül hogy

$$\lim_{(x,y)\to(a,b)} \omega_1(x,y) = \lim_{(x,y)\to(a,b)} \omega_2(x,y) = 0.$$

A totális deriválhatóságból már következik a folytonosság, akárcsak az egyváltozós esetben.

8.7. Tétel. *Ha az $f : \mathbb{R}^2 \to \mathbb{R}$ kétváltozós függvény totálisan deriválható az (a,b) pontban, akkor ott folytonos.*

Tehát a folytonosság a totális differenciálhatóság *szükséges feltétele*. A következő tétel *elegendő feltételt* ad arra, hogy egy függvény egy adott pontban totálisan differenciálható.

8.8. Tétel (Totális differenciálhatóság elegendő feltétele)**.** *Ha az $f : \mathbb{R}^2 \to \mathbb{R}$ kétváltozós függvény f'_x és f'_y parciális deriváltfüggvényei folytonosak az (a,b) pont egy nyílt környezetében, akkor az f totálisan differenciálható az (a,b) pontban.*

Egy kétváltozós függvény totális deriváltja nem egyetlen szám, mint az egyváltozós függvények deriváltja, hanem egy $\mathbb{R}^2$-beli vektor, amelynek komponensei a parciális deriváltak.

8.9. Definíció. Legyen az $f : \mathbb{R}^2 \to \mathbb{R}$ kétváltozós függvény mindkét változója szerint parciálisan differenciálható az (a,b) helyen. Ekkor a

$$\nabla f(a,b) = \operatorname{grad} f(a,b) = (f'_x(a,b), f'_y(a,b)) \in \mathbb{R}^2$$

vektort az f függvény (a,b)-beli *gradiens vektorának* vagy röviden *gradiensének* nevezzük.

8.10. Megjegyzés. A "∇f" szimbólumot "nabla f"-nek olvassuk ki.

8.4. Példa. Határozzuk meg az $f(x,y) = e^x + 2x^2 - y^2 + 1$ függvény gradiens vektorát a $(0,1)$ pontban.

Megoldás.

$$f'_x(x,y) = e^x + 4x,$$

$$f'_y(x,y) = -2y,$$

tehát

$$\nabla f(x,y) = \operatorname{grad} f(x,y) = (e^x + 4x, -2y),$$

$$\nabla f(0,1) = \operatorname{grad} f(0,1) = (e^0 + 4 \cdot 0, -2 \cdot 1) = (1, -2).$$

8.11. Megjegyzés. Megmutatható, hogy a gradiens vektor mindig merőleges az (a,b) ponton átmenő $f(x,y) = c$ szintvonal érintőjére, azaz azt is mondhatjuk, hogy merőleges magára a szintvonalra az (a,b)-ben. Ez lényegében kitűzi azt az irányt, amelyben az (a,b) pontnál a függvény a leggyorsabban változik.

Érintősík

Az érintősík definíciójának logikája nagyon hasonló az egyváltozós függvények érintőjének bevezetéséhez. Itt is a differenciálhatóságot követeljük meg, és az érintősíkot a (totális) derivált segítségével definiáljuk.

8.12. Definíció. Ha az f kétváltozós függvény az (a,b) pontban totálisan differenciálható, akkor azt mondjuk hogy az f függvény grafikonjának létezik érintősíkja az $(a,b,f(a,b))$ pontban, és ennek egyenlete

$$z = f(a,b) + f'_x(a,b)(x-a) + f'_y(a,b)(y-b).$$

8.13. Megjegyzés. Vegyük észre, hogy az érintősík egyenlete nem más, mint a totális derivált definíciójának az a része, amiben az ω_1 és ω_2 függvények nem szerepelnek.

8.5. Példa. Határozzuk meg a $z = x^2 + y^2$ felület érintősíkjának egyenletét az $(1,1)$ pontban.

Megoldás. Az $f(x,y) = x^2 + y^2$ függvény parciális deriváltjai

$$f'_x(x,y) = 2x, \quad f'_y(x,y) = 2y,$$

amelyek polinomok, azaz mindenhol folytonosak, és így az f függvény az $\mathbb{R}^2$ sík minden pontjában totálisan differenciálható, tehát speciálisan az $(1,1)$ pontban is. Ezért létezik érintősíkja az $(1,1)$ pontban. Gradiens vektora

$$\nabla f(1,1) = (2,2),$$

így az érintősík egyenlete

$$z = 2(x-1) + 2(y-1) + 2,$$

ami némi egyszerűsítés után

$$2x + 2y - z - 2 = 0.$$

Iránymenti derivált

Az iránymenti derivált definíciója nagyon hasonló a parciális deriváltakéhoz, annyi különbséggel, hogy az f grafikonját (a,b) ponton keresztül egy olyan xy-síkra merőleges síkkal metsszük el, ami párhuzamos egy adott $\mathbf{e}$ egységvektorral.

8.14. Definíció. Legyen $\mathbf{e} = (e_1, e_2)$ egységvektor. Ha az $f : \mathbb{R}^2 \to \mathbb{R}$ függvényre létezik a következő határérték:

$$\frac{\partial f}{\partial \mathbf{e}}(a,b) = \lim_{t \to 0^+} \frac{f(a + te_1, b + te_2) - f(a,b)}{t},$$

akkor azt mondjuk, hogy f az (a,b) *pontban az* $\mathbf{e}$ *irány szerint differenciálható*, és $\mathbf{e}$ *irány szerinti deriváltja* $\frac{\partial f}{\partial \mathbf{e}}(a,b)$.

8.15. Megjegyzés. Vegyük észre, hogy ha f parciális deriváltjai léteznek az (a,b) helyen, akkor a parciális deriváltak

$$f'_x(a,b) = \frac{\partial f}{\partial \mathbf{i}}(a,b), \quad f'_y(a,b) = \frac{\partial f}{\partial \mathbf{j}}(a,b),$$

ahol $\mathbf{i} = (1,0)$, $\mathbf{j} = (0,1)$ az egységnyi standard bázisvektorok $\mathbb{R}^2$-ben.

Az iránymenti deriváltat legtöbbször a 8.16. tétel segítségével szoktuk kiszámolni.

8.16. Tétel. *Tegyük fel, hogy az $f : \mathbb{R}^2 \to \mathbb{R}$ függvény (totálisan) differenciálható az (a,b) helyen. Ekkor f az (a,b)-ben tetszőleges irányban irány szerint deriválható, és tetszőleges* $\mathbf{e}$ *egységvektor esetén*

$$\frac{\partial f}{\partial \mathbf{e}}(a,b) = \nabla f(a,b) \cdot \mathbf{e}.$$

8.6. Példa. Számoljuk ki az $f(x,y) = \cos(x^2+y^2)$ függvény $\mathbf{e} = \left(\frac{\sqrt{2}}{2}, \frac{\sqrt{2}}{2}\right)$ irány szerinti deriváltját az $(1,2)$ pontban.

Megoldás. Az f parciális deriváltjai a következők:

$$f'_x(x,y) = -\sin(x^2+y^2)2x, \quad f'_y(x,y) = -\sin(x^2+y^2)2y,$$

ezért

$$f'_x(1,2) = -\sin(1^2+2^2)2\cdot 1 = -2\sin(5), \quad f'_y(1,2) = -\sin(1^2+2^2)2\cdot 2 = -4\sin(5).$$

Tehát az iránymenti derivált

$$\frac{\partial f}{\partial \mathbf{e}}(1,2) = (-2\sin(5), -4\sin(5)) \cdot \left(\frac{\sqrt{2}}{2}, \frac{\sqrt{2}}{2}\right) = -3\sqrt{2}\sin(5).$$

Önellenőrző kérdések

1. Határozzuk meg az $f(x,y) = e^{-x^2-y^2}$ függvény x és y szerinti parciális deriváltjait
2. Határozzuk meg az $f(x,y) = \sin(x^2+y^2)$ függvény gradiensvektorát.
3. Határozzuk meg az $f(x,y) = \frac{1}{1+x^2+y^2}$ függvény érintősíkjának egyenletét az $(1,1)$ pontban.
4. Számoljuk ki az $f(x,y) = \frac{xy}{x^2+y^2}$ függvény összes másodrendű parciális deriváltját.
5. Számoljuk ki az $f(x,y) = \ln(1+x^2+y^2)$ függvény $\mathbf{e} = \frac{1}{\sqrt{5}}(1,2)$ irány szerinti deriváltját az $(1,1)$ pontban.

Ajánlott irodalom

1. Laczkovich Miklós, T. Sós Vera, *Valós analízis I–II*, Typotex Kiadó, 2012.
2. Mezei István, Faragó István, Simon Péter, *Bevezetés az analízisbe*, Typotex Kiadó, 2014.
3. Obádovics J. Gyula, *Matematika*, Scolar Kiadó Kft., 2019.
4. Reiman István, *Matematika*, Typotex Kiadó, 2011.
5. George B. Thomas, Maurice D. Weir, Joel Hass, Frank, R. Giordano, *Thomas-féle kalkulus 1–3*, Typotex Kiadó, 2015.